

**2. Uluslararası
Ahmed-i Hânî Sempozyumu
“İslam Düşüncesinde İnsan”
28-30 Eylül 2018**

Bildiriler Kitabı
Proceedings Book

AĞRI
İBRAHİM ÇEÇEN
ÜNİVERSİTESİ
2007

2. ULUSLARARASI AHMED-İ HÂNÎ SEMPOZYUMU “İslam Düşüncesinde İnsan”

* 2018 Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Rektörlüğü

Bu eserin tüm yayın hakları, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Rektörlüğüne aittir. Yayıncının yazılı izni olmadan kısmen veya tamamen basılamaz, çoğaltılamaz ve elektronik ortama taşınamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Bu e-kitapta yer alan tüm yazıların dil, bilim ve hukuk açısından sorumluluğu yazarlarına aittir.

2. ULUSLARARASI AHMED-İ HÂNÎ SEMPOZYUMU

(İslam Düşüncesinde İslam)

(28-30 EYLÜL 2018 AĞRI)

2. INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON AHMED AL-KHANİ

28-30 SEPTEMBER 2018

المؤتمر الدولي الثاني حول أحمد الخاني

18-20 MUHARREM 1440/ 28-30 SEPTEMBER 2018

Kapak Tasarımı

Sedat ÇALPAN

Editör

Doç. Dr. Abdulcebbar KAVAK

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları, No: 22

E-ISBN: 978-605-81711-4-5

Eş’arî Düşünce Sisteminde İnsanın Özgürlük ve Sorumluluk Sınırları

Doç. Dr. Mehmet KESKİN

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Özet

İslam insana diğer canlılardan farklı bir değer vermiştir. Değer verdiği için ona yetki vermiş ve sorumluluk yüklemiştir. Varlık üzerinde felsefi boyutu tartışılrsa da kısmi olarak görünür bir tasarrufa insan sahiptir. İslam düşüncesinde hararetli tartışmaların yaşandığı konuların başında ilahi irade ve kudretin insan özgürlük ve sorumluluğuyla ilintisi, ilişkisi gelir.

İslam düşünce tarihine olan katkısıyla önemli bir yere sahip olan Eş’arî düşünce geleneğinin kurucusu olan İmam Eş’arî’nin, insan özgürlüğüne ve bu özgürlüğün boyutlarına nasıl yaklaştığı İslam düşünce tarihinin ana ekollerinden biri olması hasebiyle önem arz etmektedir. Aynı şekilde bu ana ekolün insan sorumluluğuna ve bu sorumluluğun boyutuna nasıl baktığı da önemlidir.

Bu bildiride akıl ve nakil başta olmak üzere iman, irade, kudret ve teklif gibi insan özgürlüğü ve sorumluluğuyla doğrudan alakalı olan kavramlardan hareketle İmam Eş’arî’nin insan özgürlüğü ve insanın sorumluluğuna yaklaşımı irdelenecektir. Böylece Eş’arî düşünce sisteminin bir yandan insan özgürlüğüne öte yandan insan sorumluluğuna yaklaşımı ortaya konmaya çalışılacaktır. Bunlar yapılırken İslam Düşünce Tarihinde köklü bir geleneğe sahip olan Eş’arî’nin ilk dönemden itibaren bu husustaki gelişim ve değişim sürecine kısaca değinilecektir. İmam Eş’arî’nin eserleri başta olmak üzere mezhebin önde gelen diğer alimlerin eserleri bu çalışmanın asıl kaynaklarını oluşturmaktadır. Bunların yanında Eş’arîler dışındaki ekollere mensup yazarların eserlerine de başvurulacaktır. Böylece ilgili konuda Eş’arî düşüncesinin İslam düşünce geleneği içerisindeki yerine ışık tutulmuş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eş’arî, insan, özgürlük, sorumluluk, sınırlar

GİRİŞ

Özgürlük, kudret irade ve sorumluluk

Kur'an'da her iki yönde ayet bulunduğu bir yönden sorumluluk bildiren ayetler öte yandan mutlak ilahi irade ve sonsuz bir kudret (güç). Bir yandan insanın fiil (eylem) özgürlüğünü vurgulayan ve yaptıklarında hür ve sorumlu olduğunu vurgulayan ayetler öte yandan Allah'ın insan fiilleri ve iradesi üzerindeki hakimiyet ve ilahi müdahaleyi ifade eden ayetler. Bu durum İslam düşünürlerinde bir birlerinden farklı iki ayrı tutum almaya sevk etmiştir. Düşünürlerden bir grup; insan özgürlük ve sorumluluğu esas alarak bu anlamdaki ayetleri adeta muhkem açık ve sarih kabul edip diğer ayetleri buna uygun tevil etme yolunu tutmuşlardır. Diğer grup ise insan ve diğer mahlukat üzerindeki ilahi irade, hakimiyet ve kudreti belirten ve insan fiillerinin ilahi meşiete (iradeye) bağlı olduğunu ve cebri tutuma destek kılınabilecek ayetleri adeta muhkem açık ve sarih kabul edip diğer ayetleri buna uygun tevil etme yolunu tutmuşlardır. Böylece cebr ve ihtiyar (tafviz) konusunda iki ana metod/tutum ve bakış açısı karşımıza çıkmaktadır. Bunlar daha sonra sistemleşerek Cebriyye ve tevfiz (ihtiyar) kanadında yer alan Kaderiye ve Mutezile mezhepleri olarak teşekkül etmişlerdir. Temel de bu iki ayrı uç görüşler olmasına rağmen zamanla bu iki farklı ucu yakınlaştırma çabaları ortaya çıkmıştır. Bunlar orta yolu bulmaya yönelik çabalar olmakla birlikte aynı değillerdir. Bunlardan biri cebri görüşe yakın durarak vasat olmaya çalışmış ve sistemini bunun üzerine kurmuştur. Bu nedenle sonradan bu gruba cebr-i mutavassıt denilmiştir. Diğer grup ise tafviz görüşüne meylederek vasatı bulmaya çalışmış ve sistemini bunun üzerine kurmuştur. Bu gruba zamanla tafviz-i mutavassıt denilmiştir.

İster cebr ister tafvizi (ihtiyarı) esas alsın bu şekil bütüncüllükten uzak parçacı yaklaşımın bir süre sonra ortaya çıkardığı ciddi problemleri (ya ilahi hakimiyet, kudret ve iradeyi ihmal ya da kulun özgürlüğünü ve yaptıklarını yok sayarak kulun fiillerindeki sorumluluğunu adeta kaldırma gibi) gören bazı İslam düşünürleri bu iki bakış açısının olumsuz yönlerini gidermeye koyulmuşlardır. Ancak bunu yaparken tamamen parçacı yaklaşımdan kendileri koruyamamışlardır. Bu nedenle bu grup her ne kadar arayış bulmaya vasat bir tavır sergileyerek her iki gruptaki ayet ve delilleri görerek bunları uzlaştırmaya çalışmışlarsa da kendilerini parçacı yaklaşımdan tümüyle kurtaramamışlardır. Böylece iki ucu uzlaştırmaya yönelik bu grup ta iki ayrı gruba ayrılmışlardır. Bunlardan biri uzlaştırma yoluna giderken cebri bakış ve delilleri önceleyerek arayış bulmaya çalışmış diğer grup ise ihtiyari bakış ve delilleri önceleyerek vasat yola gitmeye çalışmıştır. Böylece İslam düşüncesinde insan özgürlük ve sorumluluğu ile ilgili başta iki sonrada iki bakış açısı ve düşünce ortaya çıkmıştır.

İlkin ortaya çıkan görüşler tefviz-i mutlak ve cebr-i mutlak olmuştur. İnsan fiillerinin tamamen kendi irade ve hürriyetiyle meydana geldiğini, bu fiillerde Allah'ın hiçbir şekilde müdahalesinin olmadığı, önceden ilahi takdir veya ilahi bilginin mevcut olmadığını, böylece insanın yaptığı her şeyden kendisinin sorumlu olduğunu mantıki olarak savunan grup olup ona tefvizi mutlak grubu denilir. Diğer

2. ULUSLARARASI AHMED-İ HÂNÎ SEMPOZYUMU “İslam Düşüncesinde İnsan”

mantiki uçta yer alan ise insanın fiilleri dahil her şeyin Allah tarafından takdir edilip, irade edilmiş ve belirlenmiş olduğunu bunda kulun herhangi bir müdahale veya var olmasında ve işlenmesinde kulun rolü ve etkisinin olmadığını savunan grup olup bu grupta yer alanlara cebr-i mutlak grubu denilir.

Sonradan bu iki grubun görüşlerini uzlaştırıp yakınlaştırmaya yönelik mutavassıt iki grup ortaya çıkmıştır. Bunlardan tefviz-i (ihtiyarı) önceleyip cebri buna yaklaştıran ve daha çok tefvizi esas alan; insan fiillerinde hem Allah’ın hem de kulun irade ve etkisi olduğunu savunanlara tefviz-i mutavassıt denilmiştir. Cebri önceleyip tefvizi cebri düşünceye yaklaştıran; kulun fiilin meydana gelmesinde etkisinin olmadığını sadece kesb ederek (fiili işleyerek) ona sevap veya ikab (ceza) vasfını veren olduğunu ileri süren gruba Cebri-i mutavassıt denilmiştir. Bu dört grup dışında başka mutavassıt teoriler de yaygınlık kazanmamış olsalar da İslam düşünce tarihinde yer almışlardır.¹

Eş’ari düşünce sisteminde insanın özgürlük ve sorumluluk sınırlarının neler olduğunu İmam Eş’ari’nin bu husustaki temel üç meseleye olan bakışını esas alarak konuyu irdelemeye çalışacağız. Yüce yaratıcının kudret ve iradesi; insan fiilleri ve kesb; mükellefiyet ve vucubiyet konularında Eş’ari’in görüşlerini serd ederek bir sonuca varmayı hedeflemekteyiz.

1. İlahi Kudret ve İrade

Kudret:

Allah’ın kudreti bütün mümkünata şamildir. Allah her mümkünü var etmeye kadirdir ve icadında da müstakildir.² Eş’ari’ye göre Allah’ın en özel vasfı, yoktan var etme kudretidir ve bu sıfatta kimse ona ortaklık edemez. O’nun dışında kimse bununla vasıflandırılmaz ve kim bu sıfatta ona ortak kabul ederse iki ilah kabul etmiş olur.³ Çünkü Eş’ari’ye göre Allah’ın ilah olmasının anlamı uluhiyyet sahibi olması demektir ki bu da Allah’ın araz ve cevherleri var etme kudretidir.⁴

Allah’ın kudreti ile mahlukun kudreti arasında benzerlik yoktur. Ayrıca Kudret, ehdâs ve icadları meydana getirmenin onun özelliklerinden olduğu vucudi bir sıfatı ifade eder. Bu sıfat Allah’ın sıfatlarından olan kadim kudret ile insanlara mahsus olan muhdes kudret olmak üzere ikiye ayrılır. Allah’ın kudretinin delili alemin varlığıdır. Onun bir var edeni olmalıdır ki o da Allah’tır.⁵

¹ Bkz., M. Saim Yeprem, “İrade, Kader ve Mesuliyet İlişkisi”, *Kader Mes’alesi*, İstanbul, 2014, s.80-81.

² er-Râzî, *Mealimu Usûlü’l-Dîn*, s. 43; Krş., el-Bâkullâni, *el-İnsâf*, s. 51.

³ eş-Şehristânî, *Nihayetu’l-İkdâm*, s. 91; İbn Teymiyye, *el-Cevabu’s-Sahih*, III, 294.

⁴ İbn Fûrek, *Mucerradu Makâlât*, s. 47. İbn Teymiyye, Eş’ari’nin sadece kudreti alıp onu isim mesabesine çıkarmasına itiraz eder ve halk arasında Allah’ın isimleri olarak bilinen isimler aslında Arap dili istilâhında bazı manalara delalet eder ki bunlar Allah’la kaim olan sıfatlar olduğunu belirtir. Örneğin hay, hayata, alim ilme delalet eder, kadir kudrete delalet ettiğini belirterek selefın de bu görüşte olduğunu söyler. Bkz., İbn Teymiyye, *el-Cevabu’s-Sahih*, III, 294. Şehristânî, Eş’ari’nin yaratma gücüne (el-kudretu ale’l-ihitira’) özel bir önem vermesinin nedenini, onun temanü’ delilini dayandırdığı “O’nun yanında hiçbir tanrı yoktur, olsaydı, her tanrı kendi yarattığı ile beraber gider ve birbirinden üstün olmaya çalışırlardı” (Mü’minûn, 23/91) ayetinden kaynaklandığını ve bundan hareketle bu görüşe vardığını belirterek açıklar. Bkz., eş-Şehristânî, *Nihayetu’l-İkdâm*, s. 91. Bundan hareketle Eş’ari’nin insan fiilleri ve kesb teorisi ile ilgili sunduğu görüşlerinin de muhtemel nedeni ortaya çıkmaktadır.

⁵ Krş., el-Mağribî, *el-Firaku’l-Kelamiyye*, s. 297.

2. ULUSLARARASI AHMED-İ HÂNÎ SEMPOZYUMU “İslam Düşüncesinde İnsan”

İrade:

Eş’ari ve Eş’arilere göre, Allah için bir irade sıfatı vardır. Çünkü, havâdislerden her biri önce ve sonradan var olması mümkün olmasına rağmen özel bir vakitte meydana gelir. Onun bu muayyen vakte has olması, onun bir muhassısının olmasını gerektirir. Bu muhassis kudret olamaz, çünkü kudretin icat etmede etkisi vardır ve bu vakitlerin değişmesiyle de değişmez. İlim de olamaz. Çünkü ilim maluma tabidir, döngünün imkansızlığından ötürü, bilineni gerektirmez. Hayat, sem, basar ve kelam gibi iradeden başka sıfatların buna uygun olmadığı açıktır. O halde başka bir sıfat olmalıdır. O da iradedir. Bu yani irade hudusun vaktini tayin ve tahsis edendir.⁶

Eş’ari Mutezile’den Allah’ın kullarının fiilleri ile ilgili iradesini emir veya emir dışında başka bir şey olarak yorumlayanlara karşı çıkmaktadır.⁷ Eş’ari bu ikinci görüşü savunanın Cübbâî olduğunu belirtir ve konuyu onunla tartışır.⁸ Böylece irade Allah için sabit olan hakiki bir sıfattır. Bunun anlamı, Mutezileden Nazzâm ve Ka’bî’nin dediği gibi, Allah’ın fiillerini irade etmesi onları yaratması ve kulların fiillerini irade etmesi de onunla emretmesi değildir.⁹

Eş’ari’ye göre Allah’ın başkasından meydana gelmesini emretmediği bir şeyin var olması, O’nun için bir zaaf gerektirmediği halde, başkasından irade etmediği bir şeyin meydana gelmesi durumunda zaafa uğrar. Ancak, Allah’ın meydana gelmesini irade ettiği halde emretmeyip yasakladığı bir şeyin meydana gelmesi ile O’na zaaf isnad edilmez.¹⁰ Böylece Eş’ari, kendi bakış açısıyla emir ile iradenin farklı neticelerini ortaya koymaktadır.

Eş’ari’ye göre irade iki kısımdır. Birisi muhdes iradedir ki bu arazdır, baki değildir ve kendi nefsiyle kaim olmayıp kaim olmak için bir canlıya ihtiyacı vardır. Diğeri ise, Allah’ın iradesidir. Kadimdir ve araz olmayıp bakidir.¹¹ Eş’ariler Allah’ın muhdes bir iradeyle dileyen olmasını kabul etmeyerek Mutezile’ye karşı çıkarlar. Onlara göre eğer irade sonradan olursa, başka bir iradeye muhtaç olur ki bu da teselsülü (döngüyü) gerektirir.¹²

Allah’ın iradesi birdir. Bu irade hayır, şer, taat veya masiyet olsun ihtisasa kabil her şeye taalluk eder.¹³ Böylece Eş’ari, İbn Küllâb gibi, sadece bütün hadise taalluk eden muayyen tek bir irade kabul

⁶ er-Râzî, *Mealimu Usûlü’-d-Dîn*, Beyrut, ts., s. 45; er-Râzî, *Kelam’a Giriş el-Muhassal*, s. 174; Bâkîllânî’nin de Allah’ın murid olduğuna akli delil olarak aynı şeyi sunduğu görülür. Ona göre, fiillerin tertibi ve her hangi bir vakitte değil de belli bir vakitte, her hangi bir mekanda değil belli bir mekanda ve aynı şekilde iradesinin bir şeyin bir şeyden önce olması ve bir şeyin bir mekanda diğer bir şeyin başka bir mekanda olması, bir şeyin bir şekilde (sıfatta) başka bir şeyin de farklı bir şekilde olması Allah’ın iradesinin olduğuna kanıttır. Bkz., el-Bâkîllânî, *el-İnsâf*, s. 55.

⁷ el-Eş’arî, *el-Luma’*, s. 29; İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 75; Musa, *Neş’etu’l-Eş’ariyye*, s. 231. Eş’ari ve Eş’ariler, iradenin emre taalluk ettiğini ve ikisini bir sayanlara karşı çıkmışlardır. Ve iradenin emir olamayacağına dair bazı misaller getirmişlerdir. Sundukları örneklerden biri de Allah’ın olmasını irade etmemesine rağmen Hz. İbrahim’e oğlunu kurban etmeyi emretmesi meselesidir. Çünkü Eş’arilere göre Şayet Allah irade etseydi kurban gerçekleşecekti. O halde irade emre taalluk etmez. Bkz., eş-Şehristânî, *Nihayetu’l-İkdâm*, s. 257-258.

⁸ Bkz., el-Eş’arî, *el-Luma’*, s. 29-30.

⁹ el-Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 79vd.; eş-Şehristânî, *Nihayetu’l-İkdâm*, s. 238-239.

¹⁰ el-Eş’arî, *el-Luma’*, s. 31.

¹¹ İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 69.

¹² er-Râzî, *Kelam’a Giriş el-Muhassal*, s. 193; Krş. el-Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 79, 102.

¹³ İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 69; eş-Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, I, 83; el-Makrizî, *el-Hutat*, II, 359. Bağdâdi, Eş’arilerin bu konuda icma ettiğini belirtir. Bkz., el-Bağdâdi, *Usûlü’-d-Dîn*, s. 102.

2. ULUSLARARASI AHMED-İ HÂNÎ SEMPOZYUMU “İslam Düşüncesinde İnsan”

eder. Onlara göre bütün olaylar özünde bir olan tek bir iradeden sadır olur. Bunlar bunu savunduklarından onların yanında iyilik ve kötülük açısından bütün havadis arasında fark olmamaktadır. Ancak fark insana olan taallukunda var olur.¹⁴

Eş’ari’ye göre, Allah, irade edilmesi mümkün olan her şeyin murididir. İrade zati sıfatlardan bir sıfat olunca, zati sıfatlardan olan ilim sıfatı mahiyeti itibariyle bilinmesi gereken her şeyi içine alacak şekilde umumi bir sıfat olması gerektiği gibi irade sıfatı da irade edilmesi caiz olan her şeyi kapsayacak şekilde umumi bir sıfat olması gerekmektedir. Ayrıca bütün deliller Allah’ın hâdis olan her şeyin yaratıcısı olduğunu göstermektedir. Öyleyse Allah’ın irade etmediği bir şeyi yaratması mümkün değildir. Nitekim Allah: "...(Allah) irade ettiğini hakkıyla yapandır"¹⁵ diye buyurmuştur. O halde Allah’ın irade etmediği bir şeyin O’nun hakimiyeti altında olması da caiz olamaz. Zira, Allah’ın irade etmediği bir şeyin O’nun hakimiyeti altında olması; ya Allah’ın hakimiyeti altında bulunduğu halde irade etmediği o şeyden sehvi, gaflet ve ondan habersiz olmasını veya ona ulaşmakta aciz, zayıf ve güçsüz olmasını gerektiren iki şıktan birisini gerektirir. Bunlardan hiçbiri Allah hakkında mümkün olmadığına göre, kendisinin irade etmediği bir şeyin O’nun hakimiyeti altında bulunması da muhal olmuş olur.¹⁶ Böylece Allah’ın, irade ettiği şey vuku bulunca, onu irade ettiğine ulaşmaktan sehvi, zayıflığı, güçsüzlüğü ve yetersizliği gerekmez. Ancak irade etmediği bir şey olursa o zaman O’nun irade ettiğine ulaşmakta sehvi veya acizliği, zayıflığı, güçsüzlüğü ve yetersizliği gerekir.¹⁷

O halde Eş’ari’ye göre, iyi kötü kainatta var olan her şey Allah’ın iradesiyle olmuştur. Bu nedenle Eş’ari, Allah’ın şerri irade edip yaratmasının O’nun şerir olarak nitelenmesini gerektirmeyeceğini savunur. Çünkü şerri kendisi için değil de başkası için dilemiş ve yaratmıştır.¹⁸ Aynı şekilde evrende sefahetin olması da O’nun sefih olarak nitelenmesini gerektirmez.¹⁹ Hayrı da hayr ehlinde ve onlar için hayır olsun diye irade eder.²⁰ Allah küfür ve maasiyi irade etmiş midir? şeklindeki soruya Eş’ari; “buna mutlak değil mukayyed olarak evet derim” der. Şöyle ki, “Allah küfrü kafir için nehy edilmiş, çirkin ve yaptığı için cezalandırılacağı bir şey olarak vuku bulmasını irade etmiştir” der. Çünkü “şunu irade etti” ifadesi dilin geniş kullanımından dolayı “emretti” anlamı çıkarılabileceğinden bunun mutlak anlamda söylenmesi yanlış anlaşılmaya neden olabilir ve hataya götürecektir her genel ifadeden sakınmak gerekir.²¹

¹⁴ İbn Teymiyye, *Fetâvâ*, VIII, 343.

¹⁵ Hûd, 11/107.

¹⁶ el-Eş’arî, *el-Luma*, s. 24.

¹⁷ el-Eş’arî, *el-Luma*, s. 25. Eş’ari, irade edilmesi caiz olan her şeyin muridinin Allah olduğuna Kur’an’dan da, "Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz" (İnsan, 76/30.) "Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzündekilerin hepsi elbette iman ederlerdi..." (Yunus, 10/99.), "Biz dilesek herkese hidayet verirdik..." (Secde, 32/13.) "Rabbin dileseydi onu yapamazlardı..." (Enam, 6/112.) ve "...Allah dileseydi onlar elbette savaşamazlardı. Lakin Allah, murad ettiğini (istediğini/dilediğini) yapar." (Bakara, 2/253.) mealindeki ayetleri delil olarak sunar. Bkz., el-Eş’arî, *el-Luma*, s. 31; el-Eş’arî, *el-İbâne*, s. 164; Krş., İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 72.

¹⁸ el-Eş’arî, *el-Luma*, s. 47; İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 69; Krş. Doğan, Lütfi, *Ehl-i Sünnet Kelâmında Eş’ari Mektebi*, Ank. 1961, s. 41.

¹⁹ el-Eş’arî, *el-Luma*, s. 30; el-Eş’arî, *el-İbâne*, 163; İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 73-74.

²⁰ İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 69.

²¹ İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 70.

2. ULUSLARARASI AHMED-İ HÂNÎ SEMPOZYUMU “İslam Düşüncesinde İnsan”

Muhib, razı, sahit gibi vasıfların tümü Eş’ariye göre irade sıfatına racidir. Ona göre Allah’ın müminlerden razı olması onları mükafatlandırmayı ve övmeyi irade etmesidir. Kafirlerle olan kızgınlığı (suhtu) ise onları cezalandırmayı ve yermeyi irade etmesidir. Allahın muhabbeti ve adaveti de böyledir. Rahmeti de iradeye raci eder.²² Eş’ari’ye göre, Allah’ın rıza ve suhtu iradeye racidir ve fiillerden öncedir. Böylece Allah’ın hayra muyesser kıldığı kişinin fiilleri Allah’ın rızasına uygun olur ve Allah ondan razı olur. Önceden suhtla Allah indinde mesbuk olan kimse, Allah’ın, kafir olmasını ve küfründen dolayı cezalandırmasını irade ettiği kişi olup aynı zamanda Allah’ın ilmiyle önceden durumunu bildiği kimsedir. Bu nedenle hakiki anlamda ondan razı oldum, ondan kızdım demesi caiz değildir. Çünkü Allah’ın hiçbir yönden değişikliğe uğraması mümkün değildir.²³ Eş’ari’ye göre bu durum Allah’ın zatında değişikliğin olmasına yol açar ki, bu da muhdes varlıkların özellikleridir.²⁴ Eş’ari, irade ile meşietini bir kabul eder ve arasında fark görmez.²⁵

Eş’ari, muhabbet, rıza, suht ve adaveti fiil olarak kabul edenlere karşı çıkmakta ve bu konuda İbn Küllâb’ın yolunu takip etmektedir. Onlara göre, Allah’ın yarattığında iman üzerinde öleceğini bildiği kişiden ezelden beri razı olmuştur. O’nun ondan razı olması onu taat üzerinde ikame edip mükafatlandırmasını irade etmesidir. Allah’ın yarattığında küfür üzerinde öleceğini bildiği kişiden ezelden beri ona kızgındır. O’na kızgın olması onu dinden saptırıp çeşitli azaplarla cezalandırmayı irade etmesidir. Eş’ari’nin velayet ve adavet konusundaki görüşleri de böyledir.²⁶

Eş’ariler irade kulun nail olduğu bir nimete taalluk edince muhabbet; kulun ceza görmesine taalluk edince suht adını aldığını, bunun da Allah’ın iradesinin kapsamında olduğunu belirterek bu konuda Eş’ari’nin yolunu takip ederler.²⁷

Belki de Eş’ari’yi “Allah kulları için küfre razı olmaz”²⁸ ayetini “mümin kulları için küfre razı olmaz ve mümin kulları için fesadı hoş görmez” şeklinde tevil etmeye sevk eden şey onun savunduğu bu görüştür.²⁹

Böylece Eş’ari ve takipçileri ilahi iradenin genel olduğuna ve kulların fiillerini de kapsadığını söylerler. Çünkü Allah’ın kullarından irade etmediği şeyin vuku bulması O’nun için zayıflık ve noksanlıktır ve bununla vasıflandırılması ise uygun değildir.³⁰

İlahi irade geneldir ve evrende olacak her şeye şamildir. Mutezile İlahi iradenin genel olması söylemine karşı çıkmıştır. Çünkü kulların fiillerinde şer olan da vardır. Halbuki Allah şerri irade etmez.

²² İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 45.

²³ İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 73. Eş’ari rıza vb. fiil anlamında kullanılan ve ayetlerde kulların yaptıkları iyi veya kötü bir eylemden Allah’ın razı (hoşnut) veya kızgın vb. olduğunu ifade eden ayetleri tevil eder. Bkz., İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 73.

²⁴ İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 76; İbn Teymiyye, *Fetâvâ*, VII, 434.

²⁵ İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 76.

²⁶ İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 45; Krş. el-Cüveynî, *el-Akîdetu’n-Nizâmiyye*, s. 61.

²⁷ el-Bâkîllânî, *el-İnsâf*, s. 61, 63.

²⁸ Zümer, 39/7.

²⁹ İbn Kemal b. eş-Şerîf, *el-Musayere*, ts., s.125.

³⁰ el-Eş’arî, *el-Luma’*, s. 29.

2. ULUSLARARASI AHMED-İ HÂNÎ SEMPOZYUMU “İslam Düşüncesinde İnsan”

Eş'ariler Mutezile'nin bu itirazına şu şekilde cevap vermişlerdir. Ezeli İlahi irade, kulların fiilleri ve kesbi olması, taatı veya masiyeti olması, hayır ya da şerri olması yönünde taalluk etmez. Bilakis müteceddid olması ve vucudla tahsis edilme yönünden taalluk eder. Bu yönüyle hayır ve şer ile vasıflanamaz. Allah fiilin varlığını irade eder. Fiilin niteliği ise kula racidir. O halde Allah, vakitlerde var etmenin muhassısı olma açısından olan her şeyin murididir. Bu hades kulun istitaatına nisbetle kesb olur şayet bu emre uygun olursa taat, emrin hilafına olursa masiyet olarak isimlendirilir.³¹ Yani irade vuku bulmaz, bilakis irade vuku için bir vakit tahsis eder.³²

Eş'ari ve Eş'ariler mutlak bir şerrin varlığını kabul etmezler. Vucud varlık olma açısından hepsi hayırdır. Şer ise var olduğu için varlıkta hayra müşareket eder ve bu yönüyle hayırdır ve muraddır. Buna göre vucutta şerri mahd tahakkuk etmez. O halde Allah vucudun ve hayrın mürididir. Buna göre şerri küllinin varlığı yoktur bilakis burada cüzi şer vardır. Külli hayırla birlikte cüzi şerrin varlığı var olmayandan –yani ademinden- hikmete daha yakındır. Çünkü yokluğu mevcudatın nizamını bozucudur. Bu da daha çok zarar ve daha çok şerdir. Gökten yağmur yağması varlık ve alemin nizamı için külli bir hayırdır. Yağmur nedeniyle yaşlı bir kadının evinin yıkılması aslında değil izafetle şerdir.³³

İnsan Fiilleri iradesi ve kudreti

Eş'ari, Mutezile'nin fiilleri kullara nisbet etmeleri, kulun fiillerine kudreti olduğunu ve Allah'ın kulların fiillerini yaratmadığı görüşüne karşı çıkmıştır. Ayrıca Allah'ın kulların fiillerini yarattığına dair deliller getirerek Mutezile'nin bu konudaki tutumunu eleştirmiştir.³⁴

Eş'ari kulun fiilin failinin Allah olduğunu kulun amelinin ise kulun fiili olmayıp kesbi olduğunu ve³⁵ Allah'ın kulların fiillerinin yaratıcısı olduğunu söyler. Ona göre Allah'ın fiili O'nun mefuludur. Bu nedenle Eş'ari zorunlu olarak kulların fiillerinin Allah'ın fiili olduğunu söyleyip, efalı ibadî Allah'ın fiili kılar. Ve fiilin kula nisbet edilmesinin mecazi olduğunu aslında onun kesbi olduğunu belirtir.³⁶ Bu nedenle hakikatte kullar fiillerinin yaratıcısı değil, muktesibidirler. Ancak Eş'ari ve Eş'ariler, fiil ile kesb arasında anlaşılır makul bir farkı ortaya koyma hususunda başarısızlıkla suçlanmışlardır.³⁷ Böylece Eş'ari'ye göre, kulun fiilin faili Allah'tır. Kulun ameli ise, onun fiili olmayıp kesbidir. Fakat Allah'ın fiilidir.³⁸ İnsan hakikatte fiilin faili olmamakla birlikte insanın fiilleri onunla kaim olup Allah'la kaim değillerdir.³⁹

³¹ eş-Şehristânî, *Nihayetu'l-İkdâm*, s. 252-256.

³² Krş., el-Mağribî, *el-Fıraku'l-Kelamiyye*, s. 301.

³³ eş-Şehristânî, *Nihayetu'l-İkdâm*, s. 252-253.

³⁴ el-Eş'arî, *el-Luma'*, s. 38 vd.; İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 94 vd.

³⁵ Merî' b. Yusuf b. Ebi Bekr el-Hanbelî el-Makdisî, *Refu's-Şubheti ve'l-Garar anmen Yehteccu ala Fi'li'l-Maâsî bi'l-Kader*, Mekke, 1410/1989, s. 39.

³⁶ İbn Teymiyye, *Minhâcü's-Sünne*, I, 459; el-Makrizî, *el-Hutat*, II, 360.

³⁷ İbn Teymiyye, *Minhâcü's-Sünne*, II, 297.

³⁸ İbn Teymiyye, *Minhâcü's-Sünne*, III, 13.

³⁹ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Şifau'l-Alil*, s. 131.

2. ULUSLARARASI AHMED-İ HÂNÎ SEMPOZYUMU “İslam Düşüncesinde İnsan”

Eş'ari, Allah'ın kulların fiillerini yaratmadaki görüşünü hem akli hem de nakli delillere dayandırmaktadır. Bu konuda iki temel kıyasi delil sunmaktadır.

Birincisi: Şayet kul kendi fiillerinin yaratıcısı olursa Allah'tan başka bir yaratıcının olması gerekir. Halbuki Allah'ın dışında bir yaratıcının olması muhaldir. Ayrıca şayet kul kendi fiillerinin mucidi ve muhdisi olursa, fiilini her yönüyle bilmeli ve fiili onun iradesine uygun gerçekleşmelidir. Halbuki durumun böyle olmadığı görülür. Eş'ari bunu şöyle açıklar. Biz küfrü, kabih, fasid, batıl, çelişkili ve hilaf olarak görürüz. İmanı ise yorucu ve elem verici olduğunu görürüz. Ancak bu durumda kafiri, kendisini, küfrün güzel ve hak olmasının kast ve gayreti ve çabası içinde olduğunu görürüz. Ancak küfür onun kastına aykırı bir şekilde var olur. Aynı şekilde, mümin, imanı elem verici yorucu olmamasını dilemiş olsa da iman, onun irade ve isteğine göre olmamaktadır. Ayrıca, bir fiil, hakikati üzere ancak bir muhdisin ihdas ettiği nitelikte gerçekleştiği bilinmektedir.⁴⁰ Durum böyle olunca, küfür için onu batıl, çirkin ve küfür olarak ihdas eden ve bu şekilde olmasını kasteden bir muhdisin bulunması gerekir.⁴¹ Böylece Eş'ari'ye göre, şayet kul ilahi iradeden bağımsız olarak fiilini gerçekleştirebilseydi ona dilediği niteliği verebilmesi gerekirdi. Halbuki kulun güzel ve iyi olmasını istediği bir şey çirkin ve kötü olabilmektedir.⁴²

İkincisi: Eş'ari Allah'ın fiili olarak kabul edilen ve kulun iradesi dışında meydana gelen ıddırrari (istem dışı) hareketten yola çıkarak Allah'ın insan fiillerini yarattığını ispata çalışır. Eş'ari'ye göre, Allah'ın ıddırrari hareketi yarattığına dair delil, iktisab hareketinin yaratılmasına da delil teşkil etmektedir. Çünkü, Allah'ın zorunlu hareketi yarattığına delalet eden şey şayet o hareketin hudusu ise, iktisab hareketinde de durum aynıdır. Eğer onun ıddırrar hareketini halk ettiğine delalet eden o hareketin bir mekan ve zamana olan ihtiyacı ise, bu durum iktisab hareketinde de mevcuttur. Şu halde ıddırrari hareketin Allah'ın mahluku olduğuna delalet eden her kanıt, iktisab hareketinin de O'nun tarafından yaratıldığına delil teşkil etmektedir. Böylece ıddırrari hareketin yaratılışını gerekli kılan şeylerin aynısı, iktisab hareketinin yaratılmış olduğunu da gerekli kılar.⁴³ O halde hem ıddırrari hem de ihtiyari hareketlerin yaratıcısı Allah olduğuna göre insan fiilleri olarak nitelenen fiillerin de yegane muhdisi Allah'tır.

Razi fiillerin yaratılmasının kula nisbet edilmeyeceğini ispat için temanu delilinin bir çeşitini işletir. Kul bir cismin teskinini durgunluğunu dilese, Allah da hareketini istese, ya her ikisi birlikte gerçekleşmez ki bu imkansızdır. Çünkü onlardan her birinin dileğinin gerçekleşmesine diğerinin muradının varlığı engeldir. İkisi imkansız ise, ikisi beraber bulunur veya birlikte olur ki, bu da

⁴⁰ el-Eş'arî, *el-Luma'*, s. 38. Krş., İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 94-95.

⁴¹ el-Eş'arî, *el-Luma'*, s. 38.

⁴² el-Eş'arî, *el-Luma'*, s. 39.

⁴³ el-Eş'arî, *el-Luma'*, s. 41.

2. ULUSLARARASI AHMED-İ HÂNÎ SEMPOZYUMU “İslam Düşüncesinde İnsan”

imkansızdır. Veya biri olur diğeri olmaz, bu da batıl ve geçersizdir. Zira tek güç yetirilen nesneye tesir etmekte mustakil olan iki kudret eşittir. Tek bir nesne gerçek bir birlik olup bu farklılığı kabul etmez.⁴⁴

Eş’ari ve Eş’arilerin bu konuda sundukları deliller bu iki temel üzerinde cereyan eder. Çünkü onlar ilahi kemalin mutlak ilahi kudrette gerçekleştiğini görmekteler. Bu nedenle fiillerin kullara nisbet edilmesi, mutlak ilahi kudretin noksanlığı anlamına gelmektedir.

Eş’ari kulun fiillerinin Allah tarafından yaratıldığına dair semi deliller de getirmektedir. Ona göre, ef’âl-i ibâd yani kulların kesbleri Allah tarafından yaratılmıştır. Çünkü Allah "sizi de yaptıklarınızı da Allah yaratmıştır"⁴⁵ diye buyurmuş ve başka bir ayette de "yaptıklarına karşılık olarak"⁴⁶ demiştir. O halde onların amellerine karşılık vuku bulduğuna göre yani amellerine karşılık verildiğine göre, onların amellerinin halıkı da O olmuş olur.⁴⁷ Ayrıca Eş’ari, "O, her şeyi hakkıyla bilendir"⁴⁸ ayeti, Allah'ın her malumu bildiğine delalet ettiği gibi " Allah her şeye kadirdir"⁴⁹ ayetinin Allah'ın kadir olmadığı hiçbir makdurun bulunmadığına ve "O, her şeyin yaratıcısıdır"⁵⁰ ayetinin de Allah'ın, meful ve muhdes olan her şeyin muhdisi, faili ve haliki olduğuna delalet ettiğini belirtir.⁵¹

Eş’ari’ye göre, irade sıfatı külli olup alemdeki bütün varlık ve olayları kuşatır, önemli olan, Allah'ın mutlak ve zâtî iradesidir. Aynı şekilde kulların fiilleri de ilahi iradeye göre cereyan eder. Eğer kul fiilini ilahi irade ve kudretten bağımsız olarak yapabilseydi ona dilediği niteliği verebilmesi gerekirdi. Halbuki kulun güzel ve iyi olmasını istediği bir şey çirkin ve kötü olabilmektedir.⁵² Bu anlayış Mutezile’nin muhdes irade anlayışına tepkidir. Eş’ari ve onun taraftarları, insan fiilleri konusunda orta yolu tutmayı arzulamış, ne Cebriyye'nin insanın iradesiz oluşu ve ne de Mutezile'nin iradeye sahip oluşu görüşlerini benimseyip bunlardan uzak kalmayı tercih etmişler ve her şeyi Allah'a bırakmayı yerinde bulmuşlardır. Böylece Eş’ari’nin “halku’l-efal” meselesinde cebr görüşünü savunanlarla Allah’tan mustakil olarak insanın kudretinin olduğunu söyleyen Mutezile arasında orta bir yol tuttıkları görülür. Mutlak ilahi kudretin gerçekleşmesi için fiili, halk cihetiyle Allah’a, insandan mükellefiyetin kalkmaması ve insanın yaptıklarından sorumlu tutulması için de fiili kesb yönüyle kula nisbet etmektedir. Bu prensibe göre bu konudaki bütün feri görüşlerin cereyan ettiği görülür. Bu sebeple onlara “cebr-i mutavassıt” denilmiştir.⁵³

Eş’ari, kulun fiilinin faili Allah olduğunu ve kulun ameli kulun fiili olmayıp kesbi olduğunu fakat Allah’ın fiili olduğunu söylemekle kendisine uyanların dışında bütün gruplara muhalif

⁴⁴ er-Râzî, *Kelam’a Giriş el-Muhassal*, s. 209.

⁴⁵ Sâffât, 37/96.

⁴⁶ Ahkaf, 46/14.

⁴⁷ el-Eş’arî, *el-Luma’*, s. 37; el-Eş’arî, *el-İbâne*, s. 209; el-Bâkılânî, *el-İnsâf*, s. 201. Bu ayetlerle birlikte, En’âm, 6/102, Rum, 30/40, Mülk, 67/14 gibi ayetleri de delil olarak kullanmışlardır. Bkz., el-Bâkılânî, *el-İnsâf*, s. 202, 205.

⁴⁸ Bakara, 2/29.

⁴⁹ Bakara, 2/20.

⁵⁰ Ra’d, 13/16.

⁵¹ el-Eş’arî, *el-Luma’*, s. 50-51.

⁵² el-Eş’arî, *el-Luma’*, s. 39.

⁵³ Krş., el-Mağribî, *el-Firaku’l-Kelâmiyye*, s. 330.

2. ULUSLARARASI AHMED-İ HÂNÎ SEMPOZYUMU “İslam Düşüncesinde İnsan”

düşmektedir. Çünkü Eş’ari ve bu konuda ona uyanların dışındaki herkes, kulun gerçek anlamda fiilinin faili olduğunu söyler.⁵⁴

Kesb Teorisi

Eş’ari, gerçek anlamda kesbi, “bir şeyin müktesibden muhdes bir kudretle vuku bulmasıdır”⁵⁵ şeklinde ifade eder. Onun eserlerinde bu ibareden başka ifadeleri kullanmadığı belirtilir.⁵⁶ Ona göre, kesbin bizzat kendisi hakikat üzere muhdes bir kudretle vuku bulmuş ve aynı zamanda hakikat üzere kadim bir kudretle de vuku bulmuştur. Fakat burada vukuun anlamı farklılaşmaktadır, kadim bir kudretle Allah’tan vuku bulması ihdas anlamında olmakta, muhdesten onun muhdes kudretiyle vukuu ise iktisab olmaktadır. Böylece Eş’ari, kesbin, fiilin muhdes bir kudretle gerçekleşmesi olduğunu; fiilin muhdes bir kudretle kendisinden vuku bulanın muktesip, kadim bir kudretle fiilin kendisinden meydana gelenin ise fail ve halık olduğunu belirtir.⁵⁷

Her fiil gerçekte onu yapacak bir faile ihtiyacı olduğu halde, onu iktisab edecek bir müktesibe ihtiyacı yoktur. Bu nedenle fiil kesb olunca, onun gerçek muktesibinin de Allah olması gerekmez.⁵⁸ Üstelik, insan Allah’ın ona kesb olarak yarattığından başkasını kesbetmez.⁵⁹

Böylece Eş’ari, bir makdurun, biri halıkı diğeri müktesibi olmak üzere iki kadir arasında olmasını caiz görür.⁶⁰ Ancak bir fiilin iki fail ve bir ihdasın iki muhdis arasında olmasını mümkün görmediği gibi bir kesbin de iki müktesib arasında olmasını mümkün görmez.⁶¹ Yani iki kadirin tek makdura nisbeti Eş’ari’ye göre değişmektedir. Makdur yaratma ve icad cihetiyle Allah’a, iktisab yönüyle de kula nisbet edilir.⁶²

Eş’ari’ye göre kulun kesbi Allah’ın fiili, mefulu ve mahluku olup, fakat kulun müktesebidir.⁶³ Bu nedenle kesb olan fiil, bir yönüyle yaratma diğer yönüyle kesbtir.⁶⁴

Eş’ari, kesb ile kesb olmayan şeylerin arasını ayırır. Çünkü kesb muhdes kudretle vuku bulandır ki müktesib o kesbten vaz geçip zıddına gitmek istediğinde bu durum onun için imkansız değildir. Birimizin kalkması, oturması, sağa sola gitme durumu gibi. Ancak acz ve zaruret durumu ürperen ve titreyenin durumu gibidir ki bu durumdan kurtulmak istense de isteği iradesine göre vuku bulmaz. Yatalak kimsenin veya damarların batini hareketi gibi. Halbuki mukteseb olan zahiri hareketler batini

⁵⁴ İbn Teymiyye, *Minhâcü’s-Sünne*, III, 13-14; Bkz., el-Eş’arî, *Makâlât*, 539-541.

⁵⁵ el-Eş’arî, *el-Luma’*, s. 42; Krş., *el-Luma’* s.40; *Makâlât*, s.542; İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 92; İbn Teymiyye, *Minhâcü’s-Sünne*, I, 459.

⁵⁶ İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 92. Krş., el-Eş’arî, *el-Luma’*, s. 42; *Makâlât*, s. 542.

⁵⁷ İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 92, 94. Krş., el-Eş’arî, *Makâlât*, s. 542; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Şifau’l-Alil*, s. 130.

⁵⁸ el-Eş’arî, *el-Luma’*, s. 39.

⁵⁹ el-Eş’arî, *el-Luma’*, s. 43.

⁶⁰ İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 92, 102. Eş’ari ve tabileri bunu Allah’ın kudretinin şumulu ve kulun kudretinin fiilin varlığında musir olmamasına binaen bir makdurun iki kadir arasında olmasını caiz görür. Bkz., Adududdin el-İci, Abdurrahman b. Ahmed, *el-Mevâkıfî İlmî’l-Kelâm*, Beyrut, ts., s.151.

⁶¹ İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 102.

⁶² Krş., el-Mağribî, *el-Fıraku’l-Kelamiyye*, s. 321.

⁶³ İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 91.

⁶⁴ İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 203.

2. ULUSLARARASI AHMED-İ HÂNÎ SEMPOZYUMU “İslam Düşüncesinde İnsan”

hareketlerden farklı olarak kudretler, iradeler ve ihtiyarlara göre vuku bulur. Fakat batini hareketler ise kasta göre vuku bulmadığı gibi inkitanın ihtiyar edilmesiyle munkati olmaz ve iradenin değişmesine göre de değişmez. İşte bu şekilde cereyan eden hiçbir şey kesb değildir. Ancak ilk belirtilen şekilde cereyan eden her şey kesbtir.⁶⁵ Çünkü, Eş’ari’ye göre, ihtiyari ve ıddirari olan her iki hareketteki durum farklılık arz etmektedir. Biri zorunluluk anlamındadır. Bu nedenle zaruridir. Diğeri ise kesb anlamında olduğundan kesb olması gerekir. Çünkü insan kudreti bu hareketlerden birinde yani ihtiyari harekette mevcuttur. Aksi halde her iki durumda da insan aciz olsaydı her iki hareketteki davranışı aynı olurdu. Ancak yaratılma açısından ihtiyari hareket ile ıddirari hareketin varlık delili birdir. Bu nedenle biri yaratılmışsa diğeri de yaratılmış olması gerekir.⁶⁶

Böylece Eş’ari, kulun fiillerini yaratmaktan aciz olduğunu söylemesine rağmen kesb olan fiiller ile kesb olmayan fiilleri, titreme ve ürperme gibi irade dışı fiillerle iradeli fiillerin birbirinden ayrı olmaları prensibine dayanarak açıklar. Ona göre, İnsanın ancak iradeli fiillere kudreti vardır. Bu kâsib ve muhdes kudreti insana bağışlayan Allah’tır. Yani Allah fiilleri yaratıyor, kula ise bunu yapacak muhdes gücü ihsan ediyor. Bu yüzden insan bu fiillerin kasibidir. Ancak fiili gerçekleştirme gücü Allah’tandır. O halde bir fiilin kesb olmasını sağlayan tek şey insanın ihtiyaridir.⁶⁷

Eş’ari’ye göre, insanın kesbinden bazılarının kabih bazılarının da hasan olarak nitelendirilmesi, kesb olan eylemin Allah’ın emir ve nehiyelerine göre vuku bulmasından kaynaklanmaktadır.⁶⁸ Aynı şekilde kesbin taat ve masiyet olarak nitelendirilmesi de emir ve nehye göredir.⁶⁹ Böylece sevab ve ikab eksaba mutaallıktır.⁷⁰ O halde kulun her ne kadar fiilin gerçek varlığında bir rolü yoksa da kesb ettiği fiilin iyi veya kötü olarak nitelenmesinde etkisi vardır.⁷¹ Ancak bunun iyi veya kötü olması sadece kulun eyleminin ilahi emre uygun veya muhalif olmasından kaynaklanır. İşte bu nitelik bir kesb olup, emir nehy sevap ve ikaba bu mutaallıktır. Çünkü, kulun taatinden sayılan hareket ile onun günahından sayılan hareket, hareket olma açısından aynı olmakla birlikte biri taat diğeri masiyet olma açısından birbirinden ayrılırlar. Fakat hareketin bizzat kendisi ve onun var olması Allah’ın kudreti ve icadıyla gerçekleşir. Ancak taat veya masiyet olması ise kulun muhdes kudreti ve tesiriyle olur.⁷²

Eş’ari’nin ortaya koyduğu kesb anlayışı ashâbı tarafından geliştirilmiş ve farklı yorumlar getirilmiş olmasına rağmen, Eş’ari’nin temel görüşünün benimsenmesine devam edildiği görülür. Mezhebin kurucusu Eş’ari’ye göre, kulun fiili kesb etmesinin anlamı fiile mahal olma dışında fiilin vücudunda etkisi yoktur. Sadece kudretine ve iradesine mukarene etmesidir. Kudret ve makdurun her ikisi de Allah’ın kudretiyle vuku bulur. Hadis kudretin kulun fiilinde etkisi yoktur. Sadece nitelik

⁶⁵ İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 100.

⁶⁶ el-Eş’arî, *el-Luma*, s. 41-42; İbn Kayyım el-Cevziyye, *Şifau’l-Alil*, s. 50.

⁶⁷ Krş., Kemal Yazıcı-Antown Gatas Kerem, *A’lamu’l-Felsefeti’l-Arabiyye*, s. 135.

⁶⁸ İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 96.

⁶⁹ İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 97.

⁷⁰ İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 99.

⁷¹ İbn Kayyım el-Cevziyye, *Şifau’l-Alil*, s. 49.

⁷² İbn Kayyım el-Cevziyye, *Şifau’l-Alil*, s. 50.

2. ULUSLARARASI AHMED-İ HÂNÎ SEMPOZYUMU “İslam Düşüncesinde İnsan”

kazandırır. Kendi ihtiyarı ile yukarı çıkan ile yukarıdan düşenin arasındaki fark gibi. Çünkü birincinin ihtiyarı var diğerinin ise yoktur.⁷³

Bâkılânî'ye göre, Allah'ın kudreti fiilin aslına taalluk eder, kulun kudreti ise fiilin sıfatına yani masiyet veya taat olmasına, taalluk eder. Te'dip ve iza için yetime vurmada olduğu gibi. Çünkü vurmanın kendisi Allah'ın kudret ve tesiriyle olmuştur. Ancak birincisi için taat ikincisi için masiyet olması kulun kudret ve tesiriyle olmuştur. Ebu İshak el-İsferayini'ye göre fiil iki kudretle gerçekleşir, Allah'ın kudreti ve kulun kudreti olarak ve her ikisi birlikte fiile taalluk ederler. Cüveynî ise Allah'ın insanda kudret ve irade var ettiğini sonra bu ikisinin makdurun vücudunu gerekli kıldığını söyler.⁷⁴ Böylece her ne kadar vucudta kulun kudretinin etkisini kabul etmeye yönelik gelişme varsa da bu insan kudretinin var etmede müstakil olmasızın etkisinin kabulünden öte bir şey değildir. Bu nedenle Eş'ari'nin ortaya koyduğu kesb anlayışından ayrılma anlamına gelmez. Aksine onun bu konudaki temel tezini daha savunulabilir hale getirme çabalarından ibaret olduğu söylenebilir.

Eş'arilerin kesbe dair getirdikleri bu yorum ve eklemelere göre denilebilir ki, kulun fiillerini yapmaya bir gücü vardır. Ancak bu kudret Allah'ın kudretinden bağımsız değildir. Ayrıca onun yaratma ve icatta rolü yoktur. İşte bu nokta Mutezile ile Eş'arilerin arasındaki ihtilafın temel sebebidir. Çünkü Mutezile Allah'tan bağımsız olarak kulun fiilini icat etme kudreti olduğunu söyler. Eş'ari ve onun ashabı ise Allah'tan bağımsız olmayan ve fiilin icadında herhangi bir etkisi olmayan kulun kudretinden söz etmektedir.⁷⁵

Eş'ari kesb teorisi ile, insanın özgür olarak fiillerini gerçekleştirdiğini savunan Mutezile ile her şeyin ve her fiilin gerçek failinin Allah olduğunu insanın hür olduğu söylenen fiillerinde bile özgür olmadığı hatta ihtiyar etme şansının da bulunmadığını söyleyerek adeta insandaki sorumluluğu kaldıran Cebriyenin, arasını bulmaya çalışmıştır.⁷⁶

Biri muhdis diğeri kâsib olmak üzere, iki farklı nisbetle bir fiilin iki fail arasında vukubulmasını caiz gören Neccar, Dırar b. Amr, Muhammed b. İsa b. Hafs gibi kelamcılar ile Eş'ari'nin mezhebi arasında iki yönden fark vardır. Birincisi, bu görüş sahipleri, her ne kadar kul fiilin muhdisi ve muhtari'i olmasa da kulun hakikatte fail olduğunu söylerler. Eş'ari ise, her ne kadar fiil kula nisbet ediliyor olsa da kulun fail olmadığını, hakiki failin Allah olduğunu ve O'ndan başka failin bulunmadığını söyler. İkincisi, onlar Allah muhdistir, kul ise faildir derler, Eş'ari ve grubu ise kulların fiilleri hakikatte Allah'ın fiilleri olup, ancak mecazi olarak kulun fiilidir denilebileceğini söyler. Kalânîsî ve Ebu İshak'ın

⁷³ Adududdin el-İci, *el-Mevâkif fi İlmî'l-Kelâm*, s. 150; MacDonald, Duncan B., *Development of Muslim Theology*, New York, 1903, s. 192.

⁷⁴ er-Râzî, *Kelâm'a Giriş el-Muhassal*, s. 208. Razi, Cüveynî'nin bu görüşünün, Mutezile'den Ebu'l-Hüseyn el-Basri ve bazı filozofların sözü olduğunu belirtir. er-Râzî, *Kelâm'a Giriş el-Muhassal*, s. 208; ayrıca Bkz., el-Cüveynî, *el-Akidetu'n-Nizâmiyye*, s. 47-50; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1, 84-85; eş-Şehristânî, *Nihâyetu'l-İkdâm*, s. 72-75.

⁷⁵ el-Mağribî, *el-Firaku'l-Kelamiyye*, s. 320.

⁷⁶ Krş., Nadir, Albert, *Medhal ile'l-Firaki'l-İslamiyye*, s. 102-103; Bâlî, *Numazic min Mezahibi'l-Firaki'l-İslamiyye*, s.,82.

2. ULUSLARARASI AHMED-İ HÂNÎ SEMPOZYUMU “İslam Düşüncesinde İnsan”

bulunduğu bir grup ise, hakikaten hem Allah’ın hem de insanın fiili olduğunu, ancak insanın fiili olması onu yaratması anlamında değil de onun kesbi olması anlamında olduğunu belirtirler.⁷⁷

Kula tam bir hürriyet vermeyen Eş’ari’nin bu kesb teorisiyle ortaya koyduğu çözüm bazılarınca "cebr-i mutavassıt" olarak adlandırılmıştır. Onlara göre, Cebriyye’nin görüşü yumuşatılmış ve ona yeni bir hüviyet kazandırılmıştır.⁷⁸ Ayrıca, Eş’ari’nin ortaya koyduğu bu kesb anlayışı, hem tanım hem de fiil ile kesb arasındaki farkın anlaşılır olmaması, ayrıca insan kudretinin konumunun net olmaması gibi şeylerden dolayı eleştirilere maruz kalmıştır. Bu nedenle Kelâm ilminin anlaşılma zorlukları/tuhaf teorileri olarak sayılan Nazzam’ın Tafrâ teorisi ile Ebu Haşim’in Ahval teorisinin yanına Eş’ari’nin Kesb teorisi de yerleştirilmiştir.⁷⁹

İstitaat ve Kudret

Eş’ari’ye göre, istitaat kudret olup, hâdis ve kaimu binefsihi olmayıp hay olan cevherle kaim olan araz bir manadır. Kuvvet, kudret, avn, nasr, nusret, lütuf ve teyid kelimelerinin tümü anlamca kudrete racidir.⁸⁰ İnsan kendisinden gayrı olan bir istitaatla musteti’ olur.⁸¹ Çünkü insanı bazen mustaati’ bazen aciz, bazen alim bazen de alim olmadığı, bazen mutaharik bazen de mutaharrik olmadığı görülmektedir. O halde insan bizzat kendisi mustati’ olmayıp, kendi dışındaki bir şey ile olur.⁸² İnsan hakikat üzere nasıl kadir olarak vasıflandırılıyorsa aynı şekilde hakikat üzere istitaatla mustaati’ olarak nitelenir.⁸³ Fakat Allah’ın kudreti istitaat olarak nitelenemez. Çünkü bu hususta nass yoktur. Ancak anlam yönünden kudret anlamında Allah’ın sahip olduğu şey istitaat anlamındadır. Ayrıca Eş’ari, dilciler kudret ile kuvvet, ilim ile marifet ve hareket ile nakil arasında fark görmedikleri gibi istitaat ile kudreti de anlamca birbirinden farklı görmediklerini belirtir. Ona göre, istitaat musteti’de bir hal olmayıp, musteti’ ile kaim ve mevcut olan şeydir.⁸⁴

Eş’ari, buradaki kudreti, mali istitaat veya sıhhat ve selamet anlamında kullanılan kudretten anlamca ayırarak, kastedilen kudretin sıhhat ve selamet anlamında olmadığını, çünkü sıhhatin, terkinin sağlamlığı olup, selametın ise zıtları ve arızaların olmaması anlamına geldiğini, kudretin ise bunun ötesinde farklı bir anlamının var olduğunu belirtir.⁸⁵

⁷⁷ İbn Kayyım el-Cevziyye, *Şifau'l-Alil*, s. 51.

⁷⁸ Subhâni, *Buhusün fi'l-Milel*, II, 35-36.

⁷⁹ İbn Teymiyye, *Minhâcü's-Sünne*, I, 459, II, 297, III, 109; İbn Teymiyye, *en-Nubuvvât*, s. 143.; İbn Kayyım el-Cevziyye, *Şifau'l-Alil*, s. 50; Meñî b. Yusuf, *Refu's-Şubheti ve'l-Garar*, s. 39; Subhâni, *Buhusün fi'l-Milel*, II, 35; Kılıç, Recep, *Ahlâkın Dinî Temeli*, Ankara 1992, s. 105.

⁸⁰ İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 107.

⁸¹ el-Eş’arî, *el-Luma*, s. 54; İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 107.

⁸² el-Eş’arî, *el-Luma*, s. 54.

⁸³ İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 107.

⁸⁴ İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 108.

⁸⁵ İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 117; Bu tanımla Eş’ari, kudretin bünyenin arıza ve sakatlıklardan salim olması anlamında olduğunu söyleyen Bişr b. Mu’temir ve ona uyanların tanımına karşı çıkmaktadır. Bkz., Adududdin el-İci, *el-Mevâkif fi İlmi'l-Kelâm*, s. 151.

2. ULUSLARARASI AHMED-İ HÂNÎ SEMPOZYUMU “İslam Düşüncesinde İnsan”

Bu nedenle Eş’ari, istitaat fiilden önce mi yoksa fiille beraber mi? şeklinde hiçbir kayıt konulmadan genel olarak kendisine sorulduğunda çoğu kere soruyu iki şıkka ayırarak; şayet istitaat mal ve bedeni hazırlık anlamında ise bu hem fiilden önce, hem fiille beraber hem de fiilden sonra da olur, şayet bu varlığıyla kesbin var olduğu bedeni kudret anlamındaki istitaat kasd ediliyor ise, bunun fiille takaddüm etmesi doğru olmaz diyerek cevapladığı görülür.⁸⁶

Eş’ari, kesble birlikte olmadan tek başına kudretin var olmasını mümkün görmez.⁸⁷ Çünkü kesb, bu muhdes kudretle meydana gelir. Halk ise kadim kudretle vuku bulur.⁸⁸ Böylece Eş’ari insan fiilinin yaratılması ve kesb edilmesinde rol alan kudreti, kadim ve hâdis olarak ikiye ayırır. Kadim kudret Allah’a ait olup yaratma bununla vuku bulur. Hâdis kudret ise insan için yaratılan kudrettir ve kesb onunla vukuu bulur. Bu muhdes kudret istitaatla aynı anlamdadır. Fakat her ne kadar istitaat anlamı kudret için uygunsa da bu hususta nass olmadığından ilahi kadim kudret için istitaat kullanılamaz.⁸⁹

Eş’ari’ye göre, her muhdes kudret diğer muhdes kudretlerden farklıdır. İlahi kudret ise bütün bu kudretlerden farklıdır.⁹⁰ Ayrıca Eş’ari, insanın yapmamaya kudreti vardır denilmesini muhal görür. Çünkü insanın kudreti, olmayana taalluk etmez. Fakat Allah’ın kudreti hem maduma hem mevcuda taalluk ettiğinden yapmaya ve yapmamaya kudreti vardır denilmesini ise sahih görür.⁹¹

Eş’ari’ye göre hakikatte üzere fiil Allah’ın olduğundan ve hakikatte tek fail Allah olduğundan, istitaat fiille beraberdir denildiğinde Eş’ari istitaatın kesb ile birlikte olduğunu ne önce ne de sonrasında olduğunu söyler.⁹²

Eş’ari, istitaatın fiille taalluk ettiği an fiilin ve istitaatın meydana geliş anıdır der. Bu fail için “yapıyor” denildiği durum olup, geçmiş veya gelecek ifade eden yaptı, yapacak denilen durum değildir. İstitaat fiilden önce olduğunu söyleyenlerin tümünün görüşünü Eş’ari muhal görmektedir. Ona göre bu durumda ya geçmiş veya gelecek olur ki, bu ifade iyice tahkik edildiğinde her iki durum da madumdur ve alemin varlığı gerçekleşmiş olmaz. Bu apaçık olanı inkardır.⁹³ Çünkü Eş’ari ve ashabına göre istiaat arazdır arazlar ise iki vakit kalmazlar.⁹⁴ Ayrıca illet malula takaddüm etmediği gibi, sebep de musebbebe takaddüm etmez. İstitaat kesbin sebebi olduğuna göre, o halde ona takaddüm etmez.⁹⁵ Üstelik istitaatın önce olması durumunda fiil madum bir kuvvetle gerçekleşir ki bu mümkün değildir.⁹⁶

⁸⁶ İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 108; el-Eş’arî, *el-Luma*, s. 62.

⁸⁷ el-Eş’arî, *el-Luma*, s. 54; İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 94.

⁸⁸ el-Eş’arî, *Makâlât*, s. 538-539; el-Eş’arî, *el-Luma*, s. 40,42; İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 94.

⁸⁹ el-Eş’arî, *Makâlât*, s. 538-539, 542; el-Eş’arî, *el-Luma*, s. 40,42; İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 94, 108.

⁹⁰ el-Bağdâdî, *Usûlü’l-d-Dîn*, s. 36.

⁹¹ İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 117-118.

⁹² el-Eş’arî, *el-Luma*, s. 54-56; İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 109; İbn Hazm, *el-Fasl fi’l-Milel*, III, 33; Adududdin el-İci, *el-Mevâkif fi İlmi’l-Kelâm*, s.151. Krş., el-Bâkillânî, *el-İnsâf*, s. 71.

⁹³ İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 113.

⁹⁴ İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 107; el-Eş’arî, *el-Luma*, s. 54-55; el-Bâkillânî, *Temhid*, s. 325; eş-Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, I, 84; er-Râzî, *Kelâm’a Giriş el-Muhassal*, s. 100.

⁹⁵ İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 110.

⁹⁶ el-Eş’arî, *el-Luma*, s. 54-55; el-Bâkillânî, *Temhid*, s. 325.

2. ULUSLARARASI AHMED-İ HÂNÎ SEMPOZYUMU “İslam Düşüncesinde İnsan”

Eş’ari, bir istitaat ile ancak bir iş yapılabilceğini ve başka bir şeyin kesbi için uygun olmadığını belirtir. Ayrıca ona göre, tek bir istitaat, ister birbiriyle aynı, ister birbirinden farklı veya birbirine bedel veya birlikte olacak şekilde iki zıt olsun, bunlardan hiçbirine uygun değildir.⁹⁷ Çünkü bir şeye kudret sadece tek o şeye kudreti olmaktır.⁹⁸ Fiilin onunla tamamlandığı, fiille birlikte, ve sadece bir fiil için uygun olan bu istitaat iki zıttta birlikte uygun olmaz. Eş’ari kudretin varlığının süremeyeceği ve iki zıdda uygun olmayacağını delillerle ispatlamaya çalışır.⁹⁹

Fiilin varlığında veya makdurun icadında kulun kudretinin tesiri yoktur.¹⁰⁰ Sadece kesb olarak vuku bulmasını sağlar. Yani nitelik kazanmasında tesiri olup emir, nehiy, sevap ve ikab buna mutaaallıktır.¹⁰¹ Ancak kesbin yaratılması da Allah’tandır. Şayet kulun fiili kendi kudreti ile olursa bütün kainata kadir olan Allah’ın iradesi ile kulun iradesi çatışır.¹⁰²

Denilebilir ki, Eş’ari’ye göre, insan kudreti yaratıcı olmamasına rağmen kâsibtir. Örneğin kafir aczinden değil imanı terk edip zıddıyla meşgul olduğundan iman edemez. Kesb kulun iradesini amele doğru yöneltmesinin neticesidir. İnsan iyilik yapmayı dilediğinde, Allah, işlemesine bir kudret yaratır ve bundan dolayı sevaba müstahak olur; kötülük yapmayı irade ettiğinde onda şerri yaratır ve ondan dolayı cezalandırır. O halde Eş’ari’ye göre kesb, Mutezile’deki yaratma konumundadır. İrade ise her iki tarafa göre, akibet ve sorumluluk için esas şarttır. Kulların ihtiyari fiillerine, Allah’ın kudreti icad yönünde taalluk eder. Kulun kudreti iradesine uygun olması kesbi taalluktur. Kulun kudretinin etkisi fiilin kesb olarak vuku bulmasıdır.¹⁰³

Eş’ari’nin düşünce sisteminde kudret sıfatı çok önemli bir yer tutar. Çünkü ona göre, Allah’ın en özel sıfatı ihtira’ (yaratma-icad etme) kudretidir. Muhtemelen bu nedenle Eş’ari, makdura tesiri olmayan bir kudretti kul için kabul eder.¹⁰⁴ Ancak insan için muhdes bir kudret kabul etmekle beraber, etkili bir kudreti kabul etmediğinden dolayı Eş’ari ve ashabı eleştirilmekte, onun kabul edip kudret diye adlandırdığı şeyin varlığı ve yokluğunun bir olduğu, böylece Cehm’in yolundan gittiği veya ona en yakın grup olduğu ve bu konuda çoğunluğa muhalif düştüğü belirtilmektedir.¹⁰⁵

⁹⁷ el-Eş’arî, *el-Luma’*, s. 55; İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 109; Adududdin el-İci, *el-Mevâkıfî İlmî’l-Kelâm*, s.153. Krş., el-Bâkılânî, *Temhid*, s. 326.

⁹⁸ el-Eş’arî, *el-Luma’*, s. 56; İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 118.

⁹⁹ Bkz., el-Eş’arî, *el-Luma’*, s. 55-56. Krş., el-Bâkılânî, *Temhid*, s. 325-326.

¹⁰⁰ İbn Teymiyye, *Minhâcü’s-Sünne*, III, 31, 109.

¹⁰¹ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Şifau’l-Alil*, s. 49-50; Fahuri Henna-Cerr Halil, *Tarihu’l-Felsefetu’l-Arabiyye*, I, 180.

¹⁰² Adududdin el-İci, burada temanu delilinin bir çeşidini kullanır. Şöyleki, şayet Allah bir şeyi irade eder ve kul da onun zıddını irade ederse ya ikisi vuku bulur veya bulmaz ya da biri acza düşer. Bkz., Adududdin el-İci, *el-Mevâkıf*, s. 150.

¹⁰³ Krş., Fahuri Henna-Cerr Halil, *Tarihu’l-Felsefetu’l-Arabiyye*, I, 180; el-Mağribî, *el-Fıraku’l-Kelâmiyye*, s. 318.

¹⁰⁴ el-Makrizî, *el-Hıtat*, II, 360; İbn Teymiyye, *Minhâcü’s-Sünne*, III, 254; İbn Teymiyye, *el-Cevabu’s-Sahih*, III, 294.

¹⁰⁵ İbn Teymiyye, *Minhâcü’s-Sünne*, I, 398, III, 31, 74-75, 109.

2. ULUSLARARASI AHMED-İ HÂNÎ SEMPOZYUMU “İslam Düşüncesinde İnsan”

Sorumluluk ve Teklif-i mâ lâ Yutâk

Eş'ari ve ashabına göre, helalı veya haramı gerektiren teklif Allah'ın emir ve yasaklarıdır. Başkasının emir ve yasağıyla hiçbir şey vacip olmaz. Allah'ın vacip kılması olmadan hiç kimseye ne bir şey vacip olur ne de haram olur.¹⁰⁶

Eş'ari'ye göre, teklifi ma la yutak caizdir. Yani, Allah, kullarını güç yetiremedikleri şeylerle mükellef kılabilir.¹⁰⁷ Ancak Eş'ari güç yetirilemeyen şeyleri ikiye ayırır ve bunlardan sadece birinde teklifi caiz görür. Ona göre, memurun güç yetiremediği emir iki kısımdır. Bazen kişi memur olduğu şeyi terk edip, zıddıyla meşgul olup onu seçmesinden olur. Bazen de aczinden olur. Terk ettiği için memurun güç yetiremediği durumlarda emrin memura iktirarı inkar edilemez. Bu kısma emirler varid olur. Ancak aczden dolayı güç yetirilemeyen durumlar ile bunun misli olanlarda teklif var olmamıştır. Şayet böyle bir şeyin var olduğu farz edilse bile, Allah'ın bununla emretmesi mustahil olmayacağı gibi bu durum O'nun sıfatında sefeh ve kendisinden abesin meydana gelmesini de gerektirmez.¹⁰⁸ Eş'ari, teklif-i mâ lâ yutâk konusunda bundan daha ağır olan hususlar da bile ilahi emrin varid olduğunu belirtir. O da şudur. Allah'ın Ebu Leheb'i peygamberini tasdik etmek ile, iman etmeyeceği bilgisinin arasını cem etmekle emretmesidir. Çünkü onun ateşe gireceğini¹⁰⁹ ve akibetinin bu olacağını bildirmektedir. Bu nedenle Ebu Leheb'in iman ile, iman etmeyeceği bilgisini cem edip ikisini bir araya getirmesi mümkün değildir. Bu aciz olanı emretmekten daha öte bir şeydir.¹¹⁰

Aczin var olması ve uzvun bulunmaması halinde Allah'ın kulu bir şeyle mükellef kılmasını ise Eş'ari caiz görmez. Çünkü memur bir şeyi yapmak veya terk etmekle emr olunur. Fakat uzvun olmaması durumunda ne emri yapmak ne de yapmamak gerçekleşir. Aczin bulunması durumu da böyledir. Acz ile birlikte ne kabul ne terk ne de taaat veya masiyet sahih olmaz.¹¹¹

Bütün bu görüşlere rağmen Eş'ari, iki zıttı birleştirmek üzere şayet Allah'tan emir gelirse bunun O'ndan imkansız olmadığı gibi sefeh de olmayacağını belirtir. Eş'ariye göre zıddın anlamı, başka bir mana değil, sadece hudus cihetiyle iki mananın bir mahalde ictima etmelerinin imkansız olmasıdır.¹¹² Her ne kadar Eş'ari, Mutezileye karşı “teklif-i ma la yutak”ı savunurken onu ikiye ayırıyor ve memurun kabul ve terk etsin diye emr olunduğunu, böyle bir durumda teklifin varid olduğunu, fakat acz durumunda teklifin varid olmadığını belirtiyor sa da Eş'ari'nin bu husustaki görüşü ve mezhebinin muktazası şayet Allah birleştirilmesi mümkün olmayan şeyleri bile faraza emretse bunun aklen mümkün olduğu şeklindedir.¹¹³ Çünkü Allah faili muhtardır dilediğini dilediği şekilde yapar onu hiç kimse

¹⁰⁶ el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, s. 207.

¹⁰⁷ el-Eş'arî, *el-Luma'*, s. 58. Krş., el-Bâkîllânî, *Temhid*, s. 332; en-Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille*, II, 164; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 84; Merî' b. Yusuf, *Refu's-Şubheti ve'l-Garar*, s. 48; Yüksel, “Eş'ariler ile Mattüridiler”, *EAÜİFD*, Sayı X, s. 16.

¹⁰⁸ İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 111; Krş., el-Bâkîllânî, *Temhid*, s. 332.

¹⁰⁹ Tebbet, 111/1-5.

¹¹⁰ İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 111; el-Eş'arî, *el-İbâne*, s. 178.

¹¹¹ el-Eş'arî, *el-Luma'*, s. 59-60; İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 112; Krş., el-Bâkîllânî, *Temhid*, s.332.

¹¹² İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 111.

¹¹³ İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 111.

2. ULUSLARARASI AHMED-İ HÂNÎ SEMPOZYUMU “İslam Düşüncesinde İnsan”

sorumlu tutamaz o herkesi sorumlu tutar. Ancak Eş’ari nassça böyle bir teklifin varid olmadığını belirtir. Bu nedenle Eş’ari, “Allah acizi mukellef kılabilir şayet mukellef kılırsa bu O’ndan kabih sayılmaz. Biz, Allah acizi mukellef kılmamıştır dememizin nedeni bu konuda teklifin varid olmamasındandır. Şayet böyle bir şeyin vurudu takdir edilse bu Allah’tan kabih olarak görülemez” der.¹¹⁴

Görüldüğü üzere Eş’ari ve ashabının savunduğu teklif-i mâ lâ yutak iki kısımdır. Birincisi, ya var olması mümkün olmayan yani mümkün olmadığı için güç yetirilemeyen şeyler, mesela; imkansız emretmek veya iki zıttı cem etmek, muhdesi kadim, kadimi ise muhdes yapmak gibi. Ya da acizden dolayı güç yetirilemeyen şeyler mesela; kalkamayan yatalak, konuşmaya güç yetiremeyen dilsiz gibi, bunların teklifi caiz değildir. İkincisi ise yapmaya güç yetirememesinin nedeni o şeyin imkansız olması veya kendisinin aciz olmasından değil de terk edip zıddıyla meşgul olduğundan kaynaklanır. Mesela; kafir, küfür halindeyken imanla mukellef kılınmıştır. Çünkü imandan aciz olmadığı gibi yapması imkansız da değildir. Bu maişetle meşgul olan birinin bu meşguliyetinden dolayı ilim yapmaya kadir olmaması gibidir. İşte ‘mâ lâ yutâk’ denilen teklifin bu çeşidiyle kulun mukellef kılınması hususunda ihtilaf olmayıp ittifak vardır. Ayrıca böyle bir teklif ne aklen ne de şer’an kabih sayılır. Ancak asıl tartışma bu çeşit bir teklifin, teklif-i mâ lâ yutak olarak adlandırılıp adlandırılmayacağı hususundadır.¹¹⁵ Eş’ari ve onun gibi kudret ancak fiille birlikte olur diyenler. Bu ilkedен hareketle Allah’ın kafir ve fasıkı ‘mâ lâ yutâk’ ile mukellef kıldığını söylerler. Çünkü onlara göre, Allah’ın ezeli ilminde iman etmeyeceği bilinen kimse ebedi olarak imana güç yetiremez. Fakat Allah onu iman etmekle mukellef kılmıştır.¹¹⁶

Gerçek şu ki Eş’ari ve ashabının, ‘teklif-i mâ lâ yutâk’ı caiz görmelerinin nedeni, Allah’ın kulların fiillerinin yaratıcısı olduğunu, O’nun hiçbir fiili çirkin olmadığını, vucub alallahı reddetmeleri, mutlak ilahi iradeyi savunmaları ve insanların O’nun kulu ve mülkü olduğunu, malik olanın da mülkünde dilediği gibi tasarruf edeceğini, istediğini emr ve irade edeceğini, iradesini uzaklaştıracak, hükmüne engel olacak hiçbir varlığın olmadığını, hikmetinden ve hiçbir fiilinden sual olunamayacağını, kudretinin sonsuz olup sınırlandırılmayacağını, O’nun gayelerden ve faydalardan münezzehe olduğunu söylemelerindedir.¹¹⁷ Ayrıca kulun kudretinin iki zıttı uygun olmadığını savunmaları bir anlamda teklif-i mâ lâ yutak’ı kabul etmek demektir. Çünkü bu durumda teklif gerçek bir güç olmadan olur ki bu adeta cebri gerektirir. Bu nedenle Mutezilenin tümü istitaatın fiilden önce ve kudretin iki zıddı da uygun olduğunu söyleyip teklifi mâ la yutakı reddederler.¹¹⁸

Bazı kaynaklarda teklifi mâ lâ yutâk’ı bu şekilde ilk dile getirenin kesin olmamakla beraber, Eş’ari olduğu ifade edilmektedir.¹¹⁹ Ancak bu muhtemelen “acz halinde bile şayet Allah kulu mukellef

¹¹⁴ İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 335.

¹¹⁵ İbn Teymiyye, *Fetâvâ*, VIII, 295; Merî’ b. Yusuf b. Ebi Bekr el-Hanbeli el-Makdisî, *Refu’ş-Şubheti ve’l-Garar*, s. 48.

¹¹⁶ Merî’ b. Yusuf, *Refu’ş-Şubheti ve’l-Garar*, s. 48.

¹¹⁷ Krş, el-Mağribî, *el-Firaku’l-Kelamiyye*, s. 325; Yüksel, “Eş’ariler ile Matüridiler”, EAÜİFD, Sayı X, s. 16; Öz, Mustafa, “Ebu’l-Hasen Eş’arî ve Eş’arî Mezhebinin Prensipleri” *Diyanet Dergisi*, 1974. c. XIII, Sayı, III, s. 192.

¹¹⁸ el-Eş’arî, *Makâlât*, s. 230.

¹¹⁹ el-Kâsimî, *İsâru’l-Hakki ale’l-Halk*, s. 324.

2. ULUSLARARASI AHMED-İ HÂNÎ SEMPOZYUMU “İslam Düşüncesinde İnsan”

kılsa bu ondan caiz olur. Fakat böyle bir teklif varid değildir”¹²⁰ dediği acz halindeki teklif kasd edilmiştir. Çünkü aczden dolayı değil de terkten dolayı güç yetiremedikleri şeylerle mükellef kılınmayı Eş’ari’den önce Harici gruplardan İbadiyye, ayrıca Hüseyin b. Muhammed en-Neccar ve ashâbı dile getirmiştir

Husun ve Kubuh (Güzellik ve Çirkinlik)

Burada kastedilen husun ve kubuh, mizacın hoş karşılaması veya tiksinişi yahut bir nesnenin kamil veya noksan olması şeklindeki anlamı değildir. Çünkü bu iki anlamda da husun ve kubuh akli olup, lezzet ve mutluluk bunlara ya da birisine ulaştırma husun hükmünü alır ve akli doğruluk bunu gerektirir. Elem, gam ve bunlara götüren veya birine götürene de kubuh hükmü verilir. Bu hususta Eş’ari ve ashâbı ile hasımları arasında ihtilaf yoktur. Söz konusu olan husun ve kubuhun, fiilin sevap ve azabı, övülme ve yerilmeyi mucip kılması anlamına gelen şer’î kullanımı olup, tahsin ve takbih bu fiillerde şer’a göre anlamlandırılır. İşte husun ve kubuhun akliliğini savunan Mutezile’yle Eş’ari’nin ayrıldıkları nokta burasıdır.¹²¹

Eş’ari’ye göre, insan fiillerinden kabih olanlar, Allah’ın nehy edip yapılmasından sakındırdıklarıdır. Hasen ise Allah’ın kullarına yapmalarını emrettiği veya mendup kıldığı yahut da mubah kıldığı fiillerdir.¹²² Böylece kabihin kullardan kabih olarak vaki olmasının nedeni Allah’ın onu nehy etmiş olması olup, bu vasfı alması tamamen ilahi nehyeye bağlıdır.¹²³ O halde kulun kesbinden bir şeyin hasan olarak nitelenmesi, o şeyin Allah tarafından emredildiği anlamına gelmektedir. Kulun onu hasen kıldığı anlamında hasen olması ise caiz değildir.¹²⁴ Bu nedenle kesblerimizden bazıları için kabih, bazıları için hasan olarak nitelenmesi, sadece Allah’ın emrine veya nehyine uygunluğuna göre olup, bu nitelermeyi ancak bu yolla hakkederler. Taat veya masiyet olarak nitelenmesi de aynı olup, onların nitelenme durumları da emir ve nehyeye göredir. Fakat bir fiilin doğru ve hikmet olarak nitelenmesi ise, hem emre muvafakat, hem de ilim anlamında ki hikmet ve murada isabet anlamına gelir ki, bu aynı zamanda doğru ve muhkem bir fiil ve hasen bir fiil anlamına da gelir.¹²⁵

Böylece Eş’ari’ye göre, kullardan hasen olan şey fiillerinin ilahi emre uygun olmasıdır.¹²⁶ Allah’tan hasen olan şey ise, O’nun fiili olması, mülkünde vuku bulması ve O’na hiçbir itirazın olamayacağından dolayıdır.¹²⁷ Bir şeyin hasen (güzel) veya kabih (çirkin) sayılması Allah’ın onu nitelermesine bağlı olup buna aklen hüküm verilemez. Bu nedenle Eş’ari, “Allah yalanı çirkin saydığı için yalan çirkindir. Şayet Allah yalanı hasen saysaydı güzel olurdu. Şayet yalanla emretseydi ona karşı

¹²⁰ İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 111; Krş., el-Bâkîllânî, *Temhid*, s. 332.

¹²¹ er-Râzî, *Kelam’a Giriş el-Muhassal*, s. 221.

¹²² el-Eş’arî, *Risale ila Ehli’s-Sağr*, s. 78.

¹²³ İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 94; Krş., el-Bâkîllânî, *el-İnsâf*, s. 76-77.

¹²⁴ İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 95.

¹²⁵ İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 96-97.

¹²⁶ el-Eş’arî, *Risale ila Ehli’s-Sağr*, s. 78; el-Eş’arî, *el-Luma’*, s. 71; İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 94, 335; Krş., el-Bâkîllânî, *el-İnsâf*, s. 76-77.

¹²⁷ İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 335.

2. ULUSLARARASI AHMED-İ HÂNÎ SEMPOZYUMU “İslam Düşüncesinde İnsan”

bir itiraz olmazdı. Ancak Allah’ın yalanı emretmesi aklen mümkün olmasına rağmen O’nun yalan söylemesi ise mümkün değildir. Çünkü, Allah emrettiği şeylerle vasıflandırılmaz” der.¹²⁸ Eş’ari’ye göre, Allah’ın kullarına namaz kılmayı emretmesiyle, O’nun namaz kılması caiz olmaz.¹²⁹

Akıl teklifi bir emri vacip kılamaz. Eş’ari, Allah’ın akılla bilinmesi ile Allah’ı bilmenin vucubunu birbirinden ayırmış ve “bütün mearif akılla tahsil edilir. Ancak sem’ ile vacip olur” demiştir.¹³⁰ Bütün vacibatın vucubunun şeri’ ile bilindiği hususunda Eş’ariler müttefiktirler. Bu nedenle hiçbir şekilde davetin kendisine ulaşmadığı kişinin mükellef tutulamayacağını ifade ederler.¹³¹

Bu nedenle Eş’ari, vacibatları akla değil sadece sem’e hasr eder. Ona göre, teklifin tümü sem’i olup akıl hiçbir şeyi vacip kılamaz. Akil olana bu yolla hiçbir şey mükellef kılınamayacağı gibi husun veya kubuh hükmü de verilemez. O halde ilahi davet ve risaletin kendisine ulaşmadığı kişinin durumu hakkında hüküm vermeyip susmak esastır. Çünkü böyle bir kişinin fiillerine, kabul veya redd, sevap veya ikab, taat veya masiyet, hasen veya kabih şeklinde hüküm verilemez.¹³²

Allah’ın hiçbir fiilin çirkin olarak nitelenemeyeceğini belirten Eş’ari’ye göre, Allah’ın ahirete masum çocukları azaplandırması aklen mümkün olup, yapması durumunda zalim olarak nitelenmeyeceği gibi bunu yapması adldir. Keza, suçluyu mütenahi bir suç nedeni ile sonsuz bir azapla cezalandırması; hayvanların bir kısmını diğer bir kısmının emrine vermesi; yarattıklarından bir kısmına bol bol nimet verip bir kısmına vermemesi ve bir kısım insanların kafir olacaklarını bildiği halde onları halk etmesi gibi, bütün bunları yapması zülüm olmayıp adldir. Ayrıca, Allah’ın, onları acıklı ve daimi bir azapla cezalandırması aklen kabih görülmeceği gibi, müminleri cehennemle cezalandırması, kafirleri de cennete koyması da çirkin olarak nitelenemez. Ancak Eş’ari, “Allah’ın böyle yapmayacağını söylememizin nedeni, kafirleri azaplandıracağını haber vermiş olmasındandır ki Allah’ın haberinde yalan olması mümkün değildir” der.¹³³ Üstelik Eş’ari’ye göre, Allah dileyip yaptığı her şeyi yapma hakkına sahiptir. Çünkü O, üstünde mubih, âmir, nâhi, çizgiler çizen ve sınırlar koyan bir varlık bulunmayan kahredici ve memluk olmayan olup her şeyin malikidir. Durum böyle olunca O’ndan hiç bir şey kabih sayılmaz. Çünkü, bizden bir şeyin kabih olmasının nedeni, çizilen çizgileri ve konulan sınırları aşip yapma hakkına sahip olmadığımız şeyi yapmamızdır. Allah, başkasının emri ve mülkü altında olamayacağına göre, O’ndan olacak hiçbir şey de çirkin olamaz.¹³⁴

O halde Eş’ari ve ashabına göre, husun ve kubuh izafidir. Fiilin zati bir niteliği olmayıp akli gereklilik veya nazar ve istidlal ile idrak edilemezler. Şahıslara göre hatta durumlara göre bir şahısta bile değişik olurlar. Ve bir yönden husun öte yandan kubh olur. Örneğin doğruluk zati bir hakikat

¹²⁸ el-Eş’ari, *el-Luma*, s. 71-72.

¹²⁹ el-Eş’ari, *el-Luma*, s. 74.

¹³⁰ eş-Şehristânî, *Nihayetu’l-İkdâm*, s. 371.

¹³¹ el-Bağdâdî, *Usûlü’l-Dîn*, s. 263.

¹³² İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 285; eş-Şehristânî, *Nihayetu’l-İkdâm*, s. 371; eş-Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, I, 88.

¹³³ el-Eş’ari, *el-Luma*, s. 71.

¹³⁴ el-Eş’ari, *el-Luma*, s. 71; Krş, el-Eş’ari, *el-İbâne*, s. 163. Krş, el-Bâkîllânî, *el-İnsâf*, s. 231; en-Nesefî, *Tabsiratü’l-Edille*, II, 164.

2. ULUSLARARASI AHMED-İ HÂNÎ SEMPOZYUMU “İslam Düşüncesinde İnsan”

değildir. Bilakis bir şeyi olduğu gibi haber vermektir. Doğru haberlerden bazıları vardır ki kınanır. Mesela zalimden kaçanın yerini bildirmek. Yalan haberlerden bazısı vardır ki sevap kazandırır. Zalimden kaçanın yerini bildirmemek gibi.¹³⁵ Allah'ın hiçbir fiili kabih olarak nitelemez. Kulların fiillerinin hasen veya kabih olarak nitelendirilmesi tamamen ilahi emre veya nehye olan uygunluk durumuna göredir. Akli istidlal bir şeyi vacip kılamaz. Vucubiyet tamamen sem' olup Allah'ın varlığı akli yolla elde edilir. Ancak semi' yolla vacip olur.¹³⁶ Böylece her ne kadar akıl kavrama açısından etkili ise de mükellefe güzel veya çirkin, iyi veya kötü, taat veya masiyet yönünden hiçbir şeyi gerekli kılmaz. Vacip kılıp kılmama, bir anlamda mükellefin sorumlu tutulup tutulmamasının tek belirleyicisi sem'dir.¹³⁷

Sonuç

Eş'ari'ye göre kural koymak, hesaba çekmek dilediğini dilediği şekilde yapma gücüne sahip olan yegane varlık Allah'tır. Allah için bağlayıcı hiçbir şey belirlenemez. Ancak kendi kendisine ilahi va'd ta bulunup sınır ve bağlayıcılık koyabilir. Çünkü Allah sözünden dönmez. Aklen O'na sınır çizilemez, sorumluluk, emir nehiy vb. yüklenemez. O' failimuhtardır. Bunun olabilmesi için Allah'ın üstünde bir kanun koyucunun, amirin, nahinin ve hesaba çekicinin olması gerekir ki bu durum Allah için imkansızdır. O halde yüce yaratıcıya bu durumda bağlayıcı ilkeler/hükümleri kim koyacak? Eş'ari'nin buna cevabı bizzat Allah'ın kendisinden başkası olamaz. O halde mümkün için aklen Allah şunu yapamaz, şunu yapması mümkün değil veya yaparsa ilahlıktan çıkar yahut zalim olur vs. denilemez. Ancak Allah bunu yapmaz çünkü bu hususta ilahi va'd var? Denilebilir. Böylece Eş'ariye göre tek başına akıl Allah'a hiçbir şeyi vacip kılmadığı gibi kula da bir sorumluluk yükleyemez. Şer'i anlamdaki bütün vucubiyetler nassla olmaktadır. Bir konuda nass yoksa sorumlulukta yoktur. Akıl elbette dini emirleri anlama ve algılamada etkilidir. Allah'ın varlığı ve birliği peygamberin peygamberliği elbette akılla bilinir. Ancak tebliğ olmadan kula Allah'a inanma ve peygamberi kabul etme yükümlülüğü aklen yüklenemez. Çünkü bu hususta var olan İsrâ 15. ayeti açık ve sarıh bir nas olup bu konudaki hükmü ortaya koyar. Bu nedenle hiçbir şekilde hiçbir peygamberin tebliğinin ulaşmadığı insanların Allah'ı bilmemeleri durumunda ahirette azap görmeyeceklerini Eş'ari söyler.

İlahi irade ve kudret karşısında insanın kendi fiillerinin yaratıcısı ve var edicisi olmadığı gibi fiilin meydana gelmesinde insanın irade ve kudretinin etkisini kabul etmeyen Eş'ari kulların fiillerini hatta kesbinin yaratıcısının da Allah olduğunu söyler. Böyle bir durumda kul yaptığından nasıl sorumlu olur? Sorusuna Eş'ari meşhur kesb teorisiyle cevap verir. Buna göre insan fiilinin bütün safhalarında yaratma tamamen yüce yaratıcının ezeli ve mutlak kudreti ve iradesiyle gerçekleşir. Fakat Allah kulun yaratılmış olan fiilini işleyebilmesi, kesb etmesi için kula o fiil için ve o fiille birlikte var olan ne önce ne de sonrasında var olmayan muhdes bir kudret verir kul bu yaratılmış kudretle fiili kesb eder. Böylece

¹³⁵ eş-Şehristânî, *Nihayetu'l-İkdâm*, s. 170-172; er-Râzî, *Kelam'a Giriş el-Muhassal*, s. 222; el-Cüveynî, *el-Akide'tu'n-Nizâmiyye*, s. 36-37; Kılıç, *Ahlâkın Dini Temeli*, s. 92.

¹³⁶ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 88; *Nihayetu'l-İkdâm*, s. 371; el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, s. 263.

¹³⁷ eş-Şehristânî, *Nihayetu'l-İkdâm*, s. 171.

2. ULUSLARARASI AHMED-İ HÂNÎ SEMPOZYUMU “İslam Düşüncesinde İnsan”

işleyeceği fiil Allah’ın emrine uygunsu sevap değilse ikabı (ceza) hakkederek. Fiil yaratılış itibarıyla ne sevap ne de ikaptır. Çünkü Eş’ariye göre Hayrı mahd şerri mahd yoktur. Başka bir deyişle Allah’ın yarattıklarında bizatihi hüsn ve bizatihi kubh yoktur. İyilik ve kötülük yaratmada değil varlığa olan taalluku ile ilgilidir. O halde iahi emre uygun olursa hüsn uygun olmaz ise kubhtur. Böylece iyilik ve kötülük ilahi emre ve nehye göredir. İnsan bizzat fiilinin varlığına bu vasfı veremez. Ancak kulun kesbi o fiilin sevap mı ikap mı olma vasfını verir. Ceza veya mükafat fiilin yaratılması ile ilgili olmayıp emre uygun işlenip işlenmemesiyle ilgilidir. Mademki sevap veya günah vasfını kul muhdes kudretle gerçekleştirdiği kesbine verebiliyorsa ve ceza ve mükafatta buna göre ise o halde kul kesb anlamında yaptıklarından sorumludur. Eş’ari’nin bakış açısı her ne kadar cebri görüş ile tafvizi (ihtiyari) görüş arasında orta bir yol gibi görünüyorsa da onun muhdes kudret fiile ve onun zıddına uygun olmadığını ve insana verilen kudretin fiilim meydana gelmesinde tesiri bulunmadığını söylemesi Eş’ari’nin cebre daha yakın bir duruş sergilediğini söyleyebiliriz. Nitekim bu nedenden dolayı onun mezebine tefviz-i mutavassıt değil de cebr-i mutevassıt denilmiştir.

Kaynakça

- Adududdin el-İci, Abdurrahman b. Ahmed (756/1355), *el-Mevâkıf fi İlmi’l-Kelâm*, Beyrut ts
Balı, Mirfet İzzet, *Numazic min Mezahibi’l-Fireki’l-İslamiyye*, Kahire 1991.
- el-Bağdâdî, Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed (429/1038), *Usûlü’-d-Din*, Beyrut 1981.
- el-Bâkılânî, Kâdi Ebu Bekr b. Tayyib (403/1012), *el-İnsâf*, thk. İmaduddin Ahmed Haydar, Beyrut 1986.
- Temhidu’l-Evâil ve Telhisu’-d-Delâil*, thk. İmaduddin Ahmed Haydar, Beyrut 1987.
- el-Cüveynî, İmam’-l-Haremeyn Ebu’l-Muâli Abdulmelik (478/1085) *Kitabu’l-İrşad*, thk., Es’ad Temim, Beyrut 1985.
- el-Akidetu’n-Nizâmiyye*, İstanbul, ts.
- el-Eş’ari, Ebu’l-Hasan Ali b. İsmail (324/936) *el-İbâne an Usuli’-d-Diyane*, Nşr. Hammad b. Muhammed el-Ensari, Medine 1409/1988.
- Kitabu’l-Luma’ fi’r-Red ala Ehli’z-Zeyğ ve’l-Bida’*, thk., Richard J. McCarthy, Beyrut 1953.
- Kitabu Makâlâti’l-İslâmiyyîn ve İhtilâfi’l-Musallîn*, thk., Hellmut Ritter, Wiesbaden 1980.
- Risale ila Ehi’s-Sağr*, thk., Muhammed Seyyid el-Celyend, Kahire 1987.
- el-Kâsımî, Muhammed b. İbrahim b. Ali b. el-Murtezâ (840/1436), *İsâru’l-Hakki ale’l-Halk*, Beyrut 1987.
- el-Mağribi, Ali Abdulfettah, *el-Fıraku’l-Kelâmiyyeti’l-İslamiyye*, Mısır 1986.
- el-Makrizî, Takıyyuddin Ahmed b. Ali,(845/1441) *el-Hitat ve’l-Âsâr*, Kahire ts.
- en-Nesefî, Ebu’l-Muîn Meymûn b. Muhammed (508/1115) *Tabsiratü’l-Edille fi Usûli’-d-Dîn*, thk. Hüseyin Atay, I.cilt, Ankara, 1993. II.cilt, Ankara 2003.
- er-Râzî, Fahrudin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin (606/1209), *Kelam’a Giriş el-Muhassal*, çev. Hüseyin Atay, Ankara 2002.

2. ULUSLARARASI AHMED-İ HÂNÎ SEMPOZYUMU “İslam Düşüncesinde İnsan”

Mealimu Usuluddin, Beyrut ts.

eş-Şehrisrânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Ahmed Fehmi, Beyrut 1992.

Nihayetu'l-İkdâm fi İlmi'l-Kelâm, thk., Alfred Guillaume, London 1934.

Fahuri, Hennâ – Cerr, Halil, *Tarihu'l-Felsefeti'l-Arabiyye*, Beyrut 1982.

İbn Fûrek, Ebu Bekr Muhammed b. el-Hasan (406/1015), *Mucerredü Makâlâti 'ş-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'ari*, thk., Daniel Gimaret, Beyrut 1987.

İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Said ez-Zahiri (456/1064), *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal*, thk., İbrahim Nasr-Abdurrahman Umayre, Beyrut 1996.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ebi Bekr (751/1350), *Şifau'l-Alil fi Mesaili'l-Kedai ve'l-Kaderi ve'l-Hikmeti ve't-Ta'llil*, thk. Muhammed Bedruddin, Beyrut 1978.

İbn Kemal b. eş-Şerif, *el-Musayere*, İstanbul, ts.,

İbn Teymiyye, Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim el-Harrani (728/1328), *Kutub ve Resail ve Fetâvâ İbn Teymiyye fi'l-Akide (Fetâvâ)*, thk. Abdurrahman Muhammed Kasım en-Necdi, Riyad ts.

el-Cevabu's-Sahih Limen Beddele Dine'l-Mesih, thk. Dr. Ali Hasan Nasır, Dr. Abdulaziz İbrahim, Riyad 1414/1993.

en-Nubuvât, Kahire 1386/1966.

Minhacu's-Sünneti'n-Nebeviyye, nşr. Muhammed Reşad Salim, Riyad 1406/1986.

Kemal Yazıcı-Antown Gatas Kerem, *A'lamu'l-Felsefeti'l-Arabiyye*, Beyrut 1990.

Macdonald, Duncan B. M. A, B. D., *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*, New York 1903.

Merî' b. Yusuf b. Ebi Bekr el-Hanbeli el-Makdisî (1033), *Refu'ş-Şubheti ve'l-Garar anmen Yehteccu ala Fi'li'l-Maâsî bi'l-Kader*, thk., Es'ad Muhammed el-Mağribî, Mekke 1410/1989.

Nasri Nader, Albert Nasri, *Medhal ile'l-Firaki'l-İslamiyye es-Siyasiyye ve'l-Kelâmiyye*, Beyrut 1989.

Subhâni, Cafer, *Buhusun fi'l-Milel ve'n-Nihal*, Kum 1411/1990.

Yeprem, M. Saim, “İrade, Kader ve Mesuliyet İlişkisi”, *Kader Mes'alesi*, İstanbul, 2014.